

19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar

Ahmet UZUN*

TARIM TÜM DÖNEMLER İTİBARIYLA Osmanlı ekonomisinin belkemiğini oluşturan sektördü. Tarımsal faaliyetlerin hem devlet hem de halk için taşıdığı önem, İmparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiştir. Tarımsal faaliyetler halkın en önemli geçim faaliyetini teşkil ederken devlet için de vergilerin ana kaynağını oluşturmaktaydı. Bu nedenle kuruluşundan çöküşüne kadar bütün yönetimler tarım sektörüne ayrı bir önem vererek bu faaliyetlerin aksamadan devamını sağlamaya çalışmışlardır. İşte Osmanlı iktisat tarihi içerisinde tarım sektörüyle ilgili konuların nisbeten daha fazla ilgi çekmesi sektörün taşıdığı bu öneme atfedilebilir. Belirtmek gerekir ki, bir bütün olarak tarım sektörüyle ilgili çalışmalar ekonomik tarih açısından olduğu kadar toplumsal tarih açısından da önemi haizdir. Nitekim toprakta mülkiyet yapılarının tayin ettiği toprak sahipliği konusu, uzun süre başarıyla devam ettirilen mirî arazi rejiminin bozulması ve toprakların giderek belirli ellerde toplanmaya başlaması, sipahi-köylü ilişkileri, tarımda zamanla ortaya çıkan çiftlikleşme ve ona bağlı feodal hizmetler olgusu v.s. ekonomik tarihimiz yanında sosyal/toplumsal tarihimiz açısından da incelenmeye değer konulardır.

Bu çalışmada ondokuzuncu yüzyıl içerisinde Osmanlı tarımıyla ilgili yayınlanmış kitap ve makalelerden bazılarının tanıtılması hedeflenmiştir. Çalışmada dönem sınırlandırması ve dolayısıyla seçimi yapmak zorunlu olmuştur. Öncelikle, tüm dönemlere ait tarımsal çalışmaları bir makale kapsamında değerlendirmek oldukça zordur. Dönem olarak ondokuzuncu yüzyılın seçilmesi ise onun sadece Osmanlı tarihi açısından değil, aynı zamanda dünya tarihi açısından da önemli değişmelerin cereyan ettiği ve dolayısıyla tarım sektöründe de yenileşme çabalarının gerçekleştiği bir

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İktisat Tarihi.

dönemi temsil etmesine atfedilebilir. Hemen belirtelim ki, amacımız on-dokuzuncu yüzyıl tarımıyla ilgili bütün çalışmaları tanıtmak değildir. O yüzden önemli gördüğümüz belirli sayıda çalışmanın incelenmesi daha uygun bulunmuştur. Bunu yaparken çalışmalar hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yerine, onları genel çerçeveleri itibarıyla tanıtmak hedefi öne çıkmıştır. Şimdi tespit edilen çalışmaların tanıtımına geçelim.

I. Tefvik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, 240 s.

Profesör Güran, özellikle ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomisiyle ilgili önemli çalışmalarıyla tanınmaktadır. Bu kitapta Güran'ın daha önce muhtelif yerlerde yayınlanmış olan toplam altı çalışması yer almaktadır. Bu çalışmaların hepsinde de Osmanlı tarımının özellikleriyle ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Çalışmaların konu ve içerikleri kısaca şöyle özetlenebilir:

1. "İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü, 1793-1839": Bu makale daha önce *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası: Ellinci Yıl Armağanı*'nda yayınlanmıştır (cilt: 44, sayı: 1-4, İstanbul 1988, s. 245-275). Makalede arşiv belgelerine dayalı olarak İstanbul'un zahire ihtiyacının nasıl karşılandığı konusu incelenmiştir. 1793-1839 yılları arasında başkentin önemli miktarlara varan zahire gereksinimini karşılamak amacıyla *Zahire Nezareti* ismiyle bir müessese kurulmuştur. Araştırmada devletin iâşe sorununa doğrudan müdahalesinin ilginç bir uygulamasını temsil eden *Zahire Nezareti*'nin faaliyetleri ve bunlarla ilgili sayısal bilgiler yanında, iâşe politikasına yönelik resmî ilginin çerçevesi de çizilmektedir.

2. "Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839-1876": İlk yayın yeri: *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara 1992, s. 219-233. Bu çalışmada Tanzimat dönemi reform ve modernleşme çabaları içerisinde ekonominin en hayati sektörü olan tarımla ilgili politika değişiklikleri ve bunların sonuçları ele alınmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nda ziraî politikaların tespiti ve uygulanmasından sorumlu bir bürokrasinin oluşturulması çabalarına yer verilmiş, özellikle Ziraat Meclisi, Nafia Hazinesi, Meclis-i Meabir ve Ziraat Talimhanesi gibi yeni oluşturulan birimlerin faaliyetlerine değinilmiştir. Bu kurumlar genellikle ülkenin ziraî politikasının belirlenmesi kapsamında tarımsal üretim alanlarını genişletmek, ticari tarımı ve özellikle ticari değeri yüksek ürünlerin ekimini teşvik etmek, modern girdi ve araçların kullanımını yaygınlaştırmak, tarımsal ürünlerin ticaretindeki telkelci yapıyı ortadan kaldırmak ve böylece ticari serbestiyi sağlamak gibi

önlemlerin uygulanması için tesis edilmişti. Genel bir tespitle makalede bahsedilen dönem için zirai politika tedbirleri sonucu üretim ve ihracatta önemli artışların sağlandığı, ancak tarım teknolojisinde kayda değer bir gelişmenin gerçekleştirilemediği, bunda ekime açılacak yeni toprakların bulunabilmesinin temel rol oynadığı ifade edilmiştir.

3. “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”: *İ.Ü. İktisat Fakültesi: Türk İktisat Tarihi Yıllığı*'nda (1987, s. 225-303) daha önce yayınlanmış olan ve kitap içerisinde en geniş çalışma hüviyetini taşıyan bu makale, 19. yüzyıl Osmanlı tarımıyla ilgili en genel incelemelerden birisini oluşturmaktadır. Makalede genel olarak tarımsal yapı (tarım teknolojisi, tarımsal ürünlerin taşıma maliyetleri ve taşıma teknolojisi) tanıtıldıktan sonra üretimin yapısı ele alınmıştır. Bu başlıkta hangi tip ürünlerin ne miktarda üretildiği bölgesel olarak ortaya konmuş, tarım işletmelerinin büyüklükleri irdelenmiş, uygulanan tarımsal metotlar ve üretim giderlerine yapılan harcamalar analiz edilmiştir. Ayrıca çeşitli ürünler için bölgesel bir verimlilik yanında tohum birimi başına verimlilikle ilgili sayısal bilgiler ortaya konmuştur. Hayvancılıkla ilgili olarak ise İmparatorluğun muhtelif bölgeleri itibariyle hayvan ürünlerinin miktarı, ortalama hayvan ağırlıkları ve hayvanların verimliliklerine dair bilgiler verilmiştir. Osmanlı sosyo-ekonomik tarihiyle ilgili istatistik bilgilerin oldukça yetersiz olduğu ve bu konuyla ilgili sağlıklı analizler yapabilmek için sayısal verilerin ne derece önem taşıdığı gözönüne alınırsa çalışmadaki bilgilerin değerini anlamak kolaylaşacaktır. Bu çalışmada ayrıca köylü toplulukların sosyal yapılarına da değinilmiş ve yine sayısal verilerle destekli olarak kırsal kesim halklarının gelir kaynakları ve gelir dağılımları, toprak mülkiyetinin dağılımı ve genel olarak kırsal hayat koşulları incelenmiştir.

4. “Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910”: İlk yayın yeri: *Uluslararası Mithat Paşa Semineri* (TTK, Ankara 1986, s. 95-126). Osmanlı Devleti küçük tarımsal üreticiliğin egemen olduğu bir yapıya sahipti. Böyle bir yapı her zaman geniş çiftçi kesiminin desteklenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktaydı. Çünkü niteliği itibariyle yeterli sermayeye sahip olmayan ve özellikle düşük teknolojiye bağlı olarak iklim koşullarının kötülüğünden çok ağır biçimde etkilenen küçük çiftçi işletmelerinin varlığı, devlet desteğini gerekli hale getirmişti. İşte bu makalede önce çiftçi kesimine özel nitelikli sermaye akışı sağlayan sarraf, tefeci ve tüccar gibi kişilerin faaliyetleri ve bunun çiftçiyi nasıl ağır bir borç yükü altında bıraktığı anlatıldıktan sonra, Tanzimat'la birlikte bir taraftan özel kredi piyasasını düzenlemeye, diğer taraftan da doğrudan resmî bir kredi piyasasını oluşturmaya yönelik hangi tedbirlerin alındığı anlatılmıştır. Özellikle resmî kredi politikası içe-

risinde Memleket Sandıkları'yla Ziraat Bankası'nın faaliyetlerine yer verilmiştir. Çalışmada ziraî kredi uygulamalarındaki başarının sınırlı kaldığı ve çiftçilerin sermaye temini açısından büyük ölçüde özel kesime bağlı olmaya devam ettiği tespit edilmiştir.

5. "19. Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri": İlk yayın yeri: *I.Ü. İFM, Ö.L. Barkan'a Armağan*, 41, sayı:1-4, İstanbul 1985, s. 301-319. Mikro tarih çalışmalarının tarihle ilgili sağlıklı genellemeler yapabilmek için son derece önemli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu makale böyle bir çalışmaya örnek teşkil etmekte olup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde sayıları binlerle ifade edilen *Temettüat Defterlerinden* hareketle yazılmıştır. Nisbeten en sağlıklı ve detaylı bilgileri içermesi bakımından Temettüat Defterleri Osmanlı tarım tarihi için vazgeçilmez önemdeki kaynaklardan birisidir. Söz konusu defterlerle ilgili ilk çalışmaları gerçekleştiren kişi Prof. Güran'dır. Bu makalede yazar, kasabada yaşayan hane reislerinin meslekleri, gelir kaynakları, haneler arası gelir dağılımı ve vergi yükü gibi kırsal kesim ekonomisini ilgilendiren konulara yer vermiş ve bunlarla ilgili sayısal bilgiler aktarmıştır. Burada, Temettüat Defterlerine dayalı olarak Osmanlı ülkesinin belirli bölümlerini kapsayacak genişlikte çalışmalar yapılmasının, en azından ondokuzuncu yüzyılın ortaları için tarımsal yapı ve özelliklere ait bilgilerimizi artırarak daha sağlıklı hale getireceğini vurgulamak gerekir.

6. "19. Yüzyıl Ortasında Bir Kırsal Bölgede Ekonomik ve Sosyal Yapı: Filibe Sancağının Koyuntepe Nahiyesine Bağlı Dokuz Köy Üzerinde Yapılmış Bir Karşılaştırma Çalışması": Bu inceleme de yine Temettüat Defterlerine dayalı olarak gerçekleştirilen ve alanında ilk olma vasfına sahip olan çalışmalardan birisidir. Yazar, inceleme alanını tarımsal faaliyetlerin gelişmiş olduğu Filibe sancağından seçmiştir. Buna göre dokuz köyün demografik yapısı, yani nüfusun miktarı, etnik bileşimi, hane yapısı ve yaş bileşimi gibi konular ele alındıktan sonra ekonomik yapının incelenmesine geçilmiştir. Bu başlık altında köylülerin gelir kaynakları, meslekleri tanıtılmış ve ardından tarımsal yapı üzerinde durulmuştur. Tarımsal üretimin bileşimi, toprağın kullanım alanına göre dağılımı, tarımsal işletmelerin tipleri, büyüklükleri ve verimlilikleri, emek ve sermaye gibi önemli iki üretim faktörünün yoğunluğu ve bunun verimliliğe etkisi ile vergilerin dağılımı ve vergi yükü gibi konulara değinen yazar, ayrıca sosyal yapı bakımından önem taşıyan hususlara da yer vermiştir. Çalışmanın önemli sonuçlar ortaya koyduğu söylenebilir. Nitekim köyler arasında nüfusun miktarı, bileşimi, faaliyetleri yanında tarımsal işletmelerin emek ve sermaye yoğunluğuna bağlı olarak verimliliklerinde önemli farklılıklar tespit edilmiştir.

Bunlara ilaveten hane başına tasarruf edilen toprak miktarının düşük olduğu ve toprakların dağılımında ve ona bağlı olarak gelir dağılımında eşitsizliklerin bulunduğu yönündeki tespitler de bir hayli dikkat çekici nitelikte bilgilerdir.

II. Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Editörler), *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*,

(Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, vi+234 s.

Bu kitap Çağlar Keyder tarafından yazılan giriş kısmı dışında toplam on makaleden oluşmaktadır. Kitap iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Halil İnalçık ve Gilles Veinstein'ın yazıları yer almaktadır. Bu bölümün makaleleri genel olarak Osmanlı tarımında *çiftlik* kavramı üzerinde durmaktadır. İnalçık, önce çift-hane sistemine dayalı küçük aile işletme yapısını anlatarak, ardından büyük çiftliklerin gelişmesine yol açan hadiselerle yer veriyor. Özellikle mukâtaa-malîkâne sisteminin büyük ölçekli çiftliklerin yaygınlaşmasındaki rolüne değinen İnalçık, ayrıca Vidin bölgesinde bulunan bazı büyük çiftlikler hakkında da bilgiler aktarmıştır. Veinstein'ın makalesi de yine çiftlik tartışmalarına ayrılmıştır. Önce çiftliklerin doğuşuyla ilgili geniş bir tetkik yapan yazar, ardından çiftliklerin doğasını sorguluyor ve kendi ifadesiyle *çiftliklerin genelde varsayıldıkları gibi büyük işletmeler olmadığını* iddia ediyor. Ona göre çiftliklerin gelişmesi, geleneksel çift-hane sisteminden bir kopmayı yansıtmadığı gibi, emeğin yeniden düzenlenmesi ve üretimde kayda değer bir yoğunlaşmanın olduğu anlamına da gelmemekteydi.

Kitabın ikinci bölümü Osmanlı tarımının çeşitli yönlerini ve özellikle de tarımda ticarileşmeyi ilgilendiren makalelerden oluşmaktadır. Huri İslamoğlu tarafından kaleme alınan makale "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması" (s. 59-81) başlığını taşıyor ve Osmanlı ekonomisinin dinamizmini oluşturan kaynaklar konusunda yeni iddialar ortaya atıyor. Yazara göre Osmanlı ekonomik gelişmesi esasen siyasi bir mantık içerisinde şekillenmiştir. Ayrıca tarımsal ürünlere talep artışının teşvik ettiği ticari büyümenin önemli bir tarımsal ticarileşmeye yol açmadığı ve ticari talep artışının şehirlerle kırsal bölge arasında uzmanlaşmayı büyütmediği vurgulanıyor. Tanınmış tarihçilerden Suraiya Faroqi'nin yazısının başlığı ise "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Ayanından Müridzade Hacı Mehmet Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri" (s. 82-100) şeklinde. Yazar makalesinde ondokuzuncu yüzyılın başlarında yaşamış bir ayanın zenginliğinin kaynaklarını ve faaliyetlerini

yerel güçlerle merkezin mücadeleleri bağlamında ele almaktadır. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından ondokuzuncu yüzyılın başlarına “İzmir’de Pamuk ve Kumaş Ticareti” (s. 101-118) konusunu ele alan Elena Frangakis-Syrett ise pamuk ve kumaş ticaretindeki artışın İzmir’in ekonomik gelişmesindeki rolünü irdelemektedir. Ona göre söz konusu ticaretteki artış, şehrin Batı’yla olan ticarete önemli bir merkez haline gelmesini sağlama-sı yanında ticarete etkin görevler üstlenen aracı grupların yükselmesine de yol açmıştır. Buna karşın ticaretteki artışın tarımsal üretim ilişkilerini pek etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Kitabın ikinci kısmında yer alan bir diğer inceleme “Batı Anadolu’da Göçmen Emeği (1750-1850)” başlığıyla (s. 119-127) Reşat Kasaba’ya ait. Kasaba yazısında 18. yüzyıl sonrası için dolaşımda olan işgücünün hem ürün miktarının artmasında hem de tarımsal alanların genişlemesinde belirleyici rol oynadığını düşünmektedir. Tosun Arıcanlı tarafından yazılmış olan “19. yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek” (s.128-138) başlıklı makale mülkiyet kavramını irdeledikten sonra 19. yüzyılda ticari tarımın gelişmesi, devletin vesayeti altında toprak sahibi güçlerin doğuşu, aşarın kaldırılmasının önemi, toprak mülkiyeti ve tarımsal emek ilişkileri, çiftlikler ve emek gibi konular üzerinde durmaktadır. Yazara göre çeşitli sınıfların tarımsal fazladan aldıkları payı arttırmaya yönelik mücadeleleri tarımsal yapıdaki dönüşümü anlamının iyi bir aracıdır. Kitabın aynı zamanda editörlüğü görevinde yer almış olan Faruk Tabak, “Bereketli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (1750-1850)” başlıklı makalesinde onsekizinci yüzyıl boyunca büyük tarımsal birimlerin kurulmasını genişleyen dünya ekonomisine katılma sürecinin yansıması olarak görmektedir. Dina Rizk Khoury’nin makalesi “Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850)” başlığını taşıyor (s. 160-179). Makalede 18. yüzyılın son çeyreğinde Kuzey Irak’ta toprakların tedricen özel kesimin eline geçtiği ve ticari tarımsal üretimin başladığı bir eğiliminin varlığına dikkat çekiliyor. Yazara göre toprak sahiplerinin konumunun yeterince güçlü olmaması bölgede tarımsal kapitalizmin doğuşunu engellemiştir. Makalede ayrıca, ticari tarımın kırsal alanda ücretli emeğin ortaya çıkmasına yol açmadığı da belirtilmektedir.

Kitapta yer alan son makale Linda Schilcher’e ait. Başlığı “Geç Osmanlı Suriye’sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu” (s.180-205) şeklinde. Makalede ağırlıklı olarak ondokuzuncu yüzyıl içerisinde Suriye bölgesinde meydana gelen tarımsal üretim artışının ekonomik, top-

lumsal ve siyasi dinamikleri üzerinde durulmaktadır. Yazara göre tarımsal genişlemenin sadece Avrupa müdahalesi ya da teknoloji ve altyapı gelişmelerine bağlı olarak açıklanması mümkün değildir. Bunun için aynı zamanda yerel tahıl ekonomisinin özellikle de *fazlayı* üreten köylülüğün durumunun çok yönlü olarak ele alınması gerekmektedir. Buna gerekçe olarak tahılın Suriye eyaletinde başlıca tarımsal mal olması ve ekili arazilerin önemli bir kısmını işgal etmesi gösterilmektedir. Makalede dünya piyasasındaki gelişmeler karşısında Suriye’de tahıl üretici köylülerin, pazarlık güçlerini belirli ölçüde koruduğu tespit edilmekte ve bunu sağlayan faktörlerin neler olduğu açıklanmaktadır.

III. Zvi Yehuda Hershlag, “Attempts at Land Reform in the Ottoman Empire, 1789-1858”, *Türkische Wirtschafts-und Sozialgeschichte (1071-1920)* içinde, Wiesbaden 1995, s. 119-127.

Bu makalede yazar III. Selim döneminden 1858 Arazi Kanunnamesi’ne kadar gerçekleştirilmeye çalışılan arazi reformlarını kısaca değerlendirmeye çalışmıştır. Tüm tarih boyunca arazi reformlarının başta siyasi, ardından mali ve nihai olarak sosyo-ekonomik gerekçelerden kaynaklandığını belirten yazar, modern zamanlarda reform çabalarının daha ziyade toprakta mülkiyet yapısının değiştirilmesini ve ayrıca bu kesime yeterli teknoloji, organizasyon, finansman ve pazarlama desteğinin sağlanmasını hedeflediğini anlatmaktadır.

Yazar öncelikle III. Selim, ardından II. Mahmut döneminin reform çabalarını anlatıyor. Ona göre Selim’in amacı askerî, mali ve idari alanda batılı tekniklerin aktarımını esas alan kapsamlı bir reform yapmaktı. Tarımda ise geleneksel iltizam sisteminin ve büyük toprak sahiplerinin yok edilmesi temel hedefti. II. Mahmut döneminde de aynı eğilimler devam ettirilmişti. Makalede her iki padişah dönemindeki reformların sosyal içerikli olmaktan çok siyasi ve mali endişelere dayandığı değerlendirildiği yer almaktadır. Makalede ayrıca padişah iradelerinde toprak reformlarıyla ilgili hangi unsurların yer aldığı anlatılmakta ve özellikle Tanzimat ve Islahat fermanlarının tarım sektörü için getirdiği yenilikler değerlendirilmektedir. Yazara göre Tanzimat Fermanı’nda ağırlık toprak sahipliğiyle ilgili konulara verilmişken, 1856 fermanında tarımdaki yaygın koşullarla verimlilik endişelerinin uzlaştırılması teşebbüsü esas alınmıştır. Makale, 1858 kanunnamesinin incelenmesinden sonra arazi reformlarıyla ilgili genel bir değerlendirmeye sona ermektedir.

- IV. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I* içinde, M.E.B., İstanbul 1999, s. 321-421.

Türk iktisat tarihi alanında son derece faydalı ve ilk olma niteliğini haiz birçok eseriyle tanıdığımız Profesör Barkan'ın en önemli çalışmaları Osmanlı tarımıyla ilgilidir. Onun son dönem ziraatına ait olanları dışında klasik dönemle ilgili çalışmalarının değeri tartışmasızdır. Nitekim Barkan, Osmanlı toprak yapısı ve toprak meseleleriyle ilgili birçok inceleme gerçekleştirmiştir. İncelediğimiz makalesinde ise Barkan, Tanzimat döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan reformlardan toprak hukukunun nasıl etkilendiğini ayrıntılarıyla tahlil etmiştir. Barkan, Tanzimat'ın toprak hukukunda ve tarımsal yapıya getirdiği değişiklikleri daha iyi ortaya koymak için öncelikle Tanzimat öncesi dönemi değerlendirmiş ve özellikle mirî arazi rejiminin nasıl ortaya çıktığı konusunu tartışmıştır. Ardından Tanzimat'ın ilanı ile birlikte toprakta uygulamaya konan yeni düzenlemeler ele alınmış ve nihai olarak da 1258 tarihli Arazi Kanunnamesi ayrıntılarıyla incelenmiştir. Profesör Barkan, bu başlıkta Kanunname'nin ne şekilde hazırlandığını ve hangi esasları içerdiğini ele almıştır. Özellikle mülk olan ve olmayan topraklarla ilgili düzenlemeler, özel mülkiyet ve mahiyeti, mirî arazilerin devri meselesi, yabancıların toprak mülkiyetiyle ilgili hususlar, miras kaideleri, çiftliklerle ilgili düzenlemeler gibi Kanunname'nin hüküm ihtiva ettiği konularda ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

- V. Kemal H. Karpat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma", *Orta Doğu'da Modernleşme* (Eds.: W.R. Polk, R.L. Chambers) içinde, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.101-130.

Profesör Karpat'ın bu özet çalışması genel hatlarıyla Osmanlı toprak sistemindeki değişim çabaları ve bunun arkasında yatan sebeplerle ilgilidir. Çalışma değişimin *hükümet müdahalesi olmaksızın başlayan, esas itibarıyla bir iç sosyal süreç olduğu* kabulüyle başlıyor ve 16. yüzyıl içerisinde topraktaki ilk yapısal değişim sürecini irdeleyerek devam ediyor. Karpat'a göre sözkonusu yüzyılda yaşanan yapısal değişim, toprak sisteminin yavaş yavaş dağılmasıyla alakalıydı. Bu dağılmanın nedeni ise ekonomik ve teknolojik değişimlerdi. Yazar, Osmanlı geleneksel sosyal sisteminin uzun süre problemsiz devamını sağlayan yapıyı analiz ettikten sonra buradaki yapının nasıl dönüşüme uğradığını, diğer bir ifadeyle tımar sisteminin gide-

rek ortadan kalkmasını ve ona bağlı olarak güçlü bir ayar sınıfının ortaya çıkışını anlatıyor. Ayar sınıfının hem Osmanlı'da hem de Ortadoğu'da önemli bir sosyal problem yarattığını düşünen yazar, daha sonra devletin toprak sistemi üzerindeki denetimini yeniden tesis edecek çabaları ele almıştır. Tanzimat ve Arazi Kanunnamesi dahilinde toprak rejimine çekidüzen verilmesi çabalarını da irdeleyen Profesör Karpat, Tanzimat'tan sonra liberal akım doğrultusunda ortaya çıkan fikrî hareketler, Batılı güçlerin baskısı, uygun bir yönetim ve kabiliyetli bir bürokrasinin bulunmayışı gibi unsurları sürekli bir devlet mülkiyetinin tesis edilemeyişindeki sebepler olarak değerlendirmektedir.

VI. A. Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-i Ziraiyye) 1914-1922*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara 1997, xii+158 s.

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Harbi yıllarında tarımda çalışan faal nüfusunu önemli bir kısmı silah altına alındığından tarımsal üretimde belirgin düşüşler yaşanmıştı. İşte böyle bir durumun ortadan kaldırılması, yani tarımsal üretimin artırılması için devletin müdahalesi kaçınılmaz hale gelmişti. Bu kitapta tarımda ekme ve çalışma yükümlülüğüne ait belgelerin toplu olarak okuyucuya sunulması hedeflenmiştir.

Toplumsal, siyasal ve ekonomik tarihimiz açısından faydalı bilgiler ihtiva eden belgelerin yer aldığı kitap iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanmaya koyulan *Mükellefiyyet-i Ziraiyye* Kanunu'nun çıkarılış sürecinde gerçekleştirilen görüşmelere ve kanunun içeriğine dair belgeler yer almaktadır. İkinci kısımda ise Kurtuluş Savaşı döneminde sözkonusu kanunun nasıl tatbik edileceğine dair (9 Ekim 339/1921) tarihli nizamname ile mecburi ziraat usulünün uygulanmaması hakkındaki TBMM görüşmeleri ve buna dair kararlar ilgili belgeler bulunmaktadır.

VII. M. Tului Sönmez, *Osmanlı'dan Günümüze Toprak Mülkiyeti, Açıklamalı Sözlük*, Yayımevi, Ankara 1997, xviii+344 s.

Bu kitap başta toprak olmak üzere taşınmaz varlıklarla ilgili kavramların açıklandığı ansiklopedik bir sözlük mahiyetindedir. Bilimsel çalışmalarda sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için o alanla ilgili kavramlara

aşına olmak önemlidir. Bu kitap, Osmanlı dönemini de kapsayacak şekilde toprakla ilgili birçok kavramın açıklamasını ortaya koyduğu için geniş bir kitleyi ilgilendirmektedir. Bu çerçevede kitabın, Osmanlı dönemi tarımıyla ilgilenen araştırmacılar açısından, bu alanla alakalı kavramları birarada görme imkânı sağlaması nedeniyle önemli bir başvuru kaynağı olarak değerlendirilmesi mümkündür.

VIII. Charles Issawi, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago, London 1966.

Bu kitap aslında Osmanlı İmparatorluğu dahil olmak üzere Ortadoğu (Mısır, Arabistan, Suriye, Irak ve Sudan) ülkelerinin ekonomik tarihlerini ilgilendiren çeşitli çalışmaların özet halinde yeniden yazılmasıyla ortaya çıkmıştır. Biz burada sadece Osmanlı tarımıyla ilgili aktarılmış çalışmalarını orijinal yerlerini ve isimlerini belirtmek sûretiyle tanıtmaya çalışacağız.

1. "The Expansion of Tobacco Growing in the Nineteenth Century", s. 60-64. (Aktarım yeri: *Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s.159-165). Bu yazıda ondokuzuncu yüzyıl boyunca Türkiye'de tütün üretiminin gelişimi ve bunun ardında yatan hususlar üzerinde durulmuştur. Çalışmada tütün üretiminin bazı düşüşlerden sonra yirminci yüzyıla doğru önemli bir ihraç kalemi haline geldiği ve üretiminin büyük ölçüde arttığı belirtilmektedir.

2. "The Development of Agriculture in Anatolia", s. 65-70. (Aktarım yeri: A.D. Novichev, *Ocherki ekonomiki Turtsii*, Moscow, 1937, s. 75-83). Bu yazı Anadolu'da tarımsal üretimin gelişimini özetlemektedir. Önce Anadolu'da tarımı etkileyen olumsuz koşullar üzerine durulmuş, ardından ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ziraî üretimin genişlemesine imkân veren hususlar anlatılmıştır. Bu çerçevede özellikle tarımda mal-para ve kapitalist ilişkilerin gelişimi ile bunların üretim düzeylerine nasıl yansıdığı hususu üzerine durulmuştur.

3. "The Burden of Taxation on the Peasants", s.107-113. (Aktarım Yeri: Reşat Aktan, "Agricultural Policy of Turkey", Doktora Tezi, University of California, 1950, s.140-41, 162-73). Osmanlı çiftçisinin vergi yükünü ele alan bu yazı, vergilerin kısa bir tasnifini yaptıktan sonra genel toplam içerisinde tarımsal vergilerin miktarını ortaya koymaktadır. Yazıda çiftçinin yükünü, vergilerin yanında yerel ve merkezî otoriteye çeşitli şekillerde ödenen aidatların artırdığı belirtilmektedir. Yazıda ayrıca bazı yıllar için toplam gelirler ve bunların içerisinde vergi türlerini gösteren tablolar bulunmaktadır.

IX. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, London 1980, xviii+390 s.

Bu kitabın 5. Bölümü (s. 199-271) Osmanlı tarımına ayrılmıştır. Yazar, bu bölüm içerisinde ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı tarımına dair önemli bilgiler ve faydalı istatistikler vermiştir. Ele alınan konular arasında üretim yapıları, toprak sahipliği, hükümetin tarımı destekleme çabaları, işletme ölçekleri, hububat üretimi ve verimi, pamuk üretimi ve bunu teşvik eden faktörler, zeytin ve zeytinyağı üretimi, tütün, ipek, incir, afyon ve üzüm gibi tarımsal ürünlerin üretimi, ihracatı ve ithalatı gibi hususlar bulunmaktadır. Yazar, her bir ürünle ilgili sadece üretimin seyrini incelemekle kalmamış, aynı zamanda hangi ürünün hangi bölgelerde ve ne gibi koşullar altında üretildiğini, üretimi artırmak için hangi faaliyetlerde bulunduğu, teknolojik gelişme çabalarını, ürün verimliliğini, tarımsal metotları, demiryollarının üretime etkisini ve daha birçok önemli konuyu ele almıştır. Bunun dışında ele alınan konularla ilgili çeşitli kaynaklardan ve özellikle de o döneme ait rapor ve benzeri dökümanlardan aktarılan pasajlar çalışmanın farklı bir özelliğini oluşturmaktadır. Bu pasajların içerisinde Osmanlı tarımının çeşitli yönlerini ilgilendiren çok değerli bilgiler mevcuttur. Kitapta ayrıca ekili arazilerin ürünlere göre dağılımı, tarımsal işletmelerin büyüklüklerine göre dağılımı ile çeşitli tarımsal ürünlerin üretim miktarlarına ait istatistiklerin yer aldığı tablolar da bulunmaktadır.

X. Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, (Derleyenler: Şevket Pamuk-Zafer Toprak), Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 19-35.

Bu kitapta editörlerin sunuşu yanında Türkiye tarımıyla ilgili on dört makale bulunmaktadır. Herbiri konusunda uzman kişiler tarafından yazılan bu makaleleri, ele aldığımız dönemin dışında kaldığı, diğer bir ifadeyle Cumhuriyet sonrası döneme ait olduğu için değerlendirme dışında tutuyoruz. Burada sadece Profesör Zafer Toprak tarafından yazılan makale, Osmanlı dönemini de kapsadığı için kısaca tanıtılacaktır.

Türkiye tarımında yapısal dönüşüm konusunu inceleyerek makaleye başlayan yazar, tarımda geleneksel yapının ondokuzuncu yüzyılda değişmeye başladığını belirtmektedir. Ona göre 19. yüzyıl Osmanlı tarımı dış pazara duyarlı iken, iç ekonomik gelişmelerden kopuk bir durumdaydı. İç pazarın güçlenmesi ise Anadolu-Bağdat demiryolu ile birlikte başlamıştır.

Makalede daha sonra iç pazarın oluşumunu ve etkinleşmesini sağlayan metrik sisteme geçiş, mülkiyetin güvence altına alınması, parasal birim ve ölçeklerin standartlaştırılması, aşarın kaldırılması, ticaret borsalarının kurulması ve buna benzer yasal ve kurumsal gelişmeler anlatılmaktadır. Bunun hemen ardından tarımda bilgi ve beceriyi artırmak amacıyla gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerini ele alan yazar, ayrıca tohum ıslahı, geliştirilmiş ürün türlerinin denenmesi, bitkileri zararlılara karşı koruma çabaları gibi tarımda verimliliği artırmaya yönelik teşebbüslere yer vermektedir. Çalışmada tarımda insan-mekân ilişkilerine ve mekanizasyon çabalarına da değinilmiştir.

XI. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış,*

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul 1938, 304+xix.

Önsöz, yedi bölüm ve ekler kısmından oluşan bu kitapta Türk ziraat tarihi bir bütün olarak ele alınmakta ve en eski Türk topluluklarından Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar tarımsal gelişmelerin özet bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Kitabın ilk üç bölümünde Osmanlı dönemine kadar Türklerin tarım ve hayvancılığa yaptıkları hizmetler ile Türklerin yaşadıkları coğrafyada doğup yayılan bitkiler tanıtılmaktadır. Dört, beş ve altıncı bölümler ise Osmanlı dönemi tarım tarihine ayrılmıştır. Dördüncü bölümde geleneksel arazi rejimi içerisinde tarımsal üretim faaliyetleri, diğer bir ifadeyle hububat, meyve-sebze üretimi, ormancılık ve çiçek yetiştirme gibi işler ele alınmaktadır. Bu bölümde ayrıca hayvancılık faaliyetleri de incelenmiş ve Tanzimat öncesinde çiftçinin genel durumu ortaya konmuştur. Çiftçi kesimin durumu incelenirken tımar sisteminin bozulmasından, vergilerin ağırlığından, iltizam sisteminden, angarya ve benzeri uygulamalardan, fiyat istikrarsızlığından ve ulaşım imkânlarının yetersizliğinden kaynaklanan olumsuzluklar ortaya konmuştur.

Kitabın beşinci bölümü Tanzimat dönemi ziraat tarihine ayrılmıştır. Tanzimat döneminde her alanda gerçekleştirilen yenileşme çabalarından tarım kesimi de etkilenmiş ve sektörde üretimin artırılmasına yönelik çeşitli tedbirler alınmıştır. O yüzden Tanzimat dönemi tarım tarihimiz açısından da önemli ve incelenmesi gereken bir zaman dilimidir. Nitekim kitabın geniş bir kısmı bu bölüme ayrılmıştır. Ele alınan konular arasında dönemin başlarındaki genel ziraat durumu, Kırım Savaşından sonra alınan tarımsal önlemler, çeşitli yerlerde açılan sergilerde yer almış olan tarımsal ürünler, tarım ve hayvancılığa zarar veren hastalıklar, genel olarak tarımsal eğitim ve tarımın gelişmesine engel olan sebepler v.s. bulunmaktadır. Son

başlıkta, yani Osmanlı tarımının gelişmesine mani faktörler içerisinde köylünün toprağın mülkiyetine sahip olmaması, yine köylünün can ve mal güvenliğinin yeterince sağlanamaması, çiftçi kesimlerin yerel güçler ve vergi tahsildarlarının zulmüne maruz kalması, ulaşım imkânlarının yetersizliği, sıklıkla karşılaşılan kuraklıklar, vergi yükünün büyük ölçüde çiftçi kesiminin üzerinde olması, aşar vergisinin getirdiği mali ve diğer yükler, angarya yükümlülüğü, ziraî kredilerin yetersizliği, tarımın yeterince ticarileşememesi, hükümetlerin tarımın gelişmesine uygun tedbirleri alamamaları gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

Kitabın altıncı bölümünde genel olarak Meşrutiyet döneminde tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi için alınan tedbirler ile Ahmet Şerif'in yazılarından hareketle dönemin genel bir değerlendirmesi, diğer bir ifadeyle çiftçi kesimin genel durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise Cumhuriyetin ilk on beş yıllık döneminde gerçekleştirilen tarımsal reformlar ve bunların sonuçları üzerinde durulmaktadır. Hükümetin köylü ve tarım kesiminin gelişmesi için yaptığı işler (eğitim, tohum ıslahı, ziraî mücadele ve benzeri faaliyetler) ile Cumhuriyetin tarım politikası bu başlık altında ele alınmıştır. Ekler kısmında ise tarımla ilgili çeşitli konular yanında özellikle 1876 yılından Birinci Dünya Harbine kadar olan dönem için ziraî ürünlerin ithalat ve ihracatına dair istatistikler bulunmaktadır.

XII. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*,
(Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Cambridge 1994.

Bu kitap Osmanlı iktisat tarihiyle ilgili şu ana kadar yapılmış en detaylı çalışmalardan birisidir. Kitapta Osmanlı ekonomi tarihi dört ana bölüme ayrılarak incelenmiştir. Her bölümü Osmanlı sosyo-ekonomik tarihiyle ilgili önemli eserler vermiş araştırmacılar tarafından yazılan kitabın dördüncü bölümünü (1812-1914) Donald Quataert kaleme almıştır. Bölüm içerisinde nüfus, ulaşım, ticaret ve imalat faaliyetleri yanında tarıma da yer verilmiştir (s. 843-887).

Quataert, bu başlıkta ilk olarak Osmanlı tarımında ondokuzuncu yüzyıl içerisinde yaşanan gelişmelerin genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Üretim miktarları ve ekili arazilerin bölgesel dağılımıyla ilgili bilgiler veren yazar, Birinci Dünya Harbi'ne kadar olan dönemde tarımsal üretimdeki gelişmeleri, iç ve uluslararası piyasalarda talebin gösterdiği eğilimler çerçevesinde ele almıştır. Tarımsal teknoloji konusuna da değinen yazar, genel olarak modern tarımsal teknik ve araçların benimsenmesinde Balkan vilayetlerinin Anadolu ve Arap vilayetlerine göre çok daha ileride olduğu-

nu vurgulamıştır. Quataert, bundan sonra ağırlıklı olarak Osmanlı arazi rejimi üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede yazar, ondokuzuncu yüzyıl boyunca hükümetin tarımsal fazladan daha çok pay alma çabalarının tarımsal yapıya etkilerine, 1858 Arazi Kanunnamesi'ne, toprak sahipliği konusuna, *çiftliklerin* oluşumu meselesine ve köylü isyanlarına değinmiştir. Tüm bunlar, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarımı için oldukça önemi haiz konular olma özelliğine sahiptir.

Studies on 19th century Ottoman Agriculture

Ahmet UZUN

Abstract

This study aims to review some of the academic studies on 19th century Ottoman agriculture. In this context, the author first analyzes the works on Ottoman/Turkish agriculture from late Ottoman periods to the Republican Period and then examines the topics that were covered in these studies. The author, without going into details, gives general information on each topic.